
TANÍTS MINKET, URUNK!

Vezetés és társadalom a bírák korában

Források

A biblikus fogalom szerinti királyság előtti bírák kora, történetileg ill. archeológiailag nézve, a kora vaskornak felel meg (vaskor I, 1200-1000). A bibliai ábrázolás szerint a korszak elején Izrael letelepedése, a végén pedig a monarchikus berendezkedés, a dávidi dinasztia hatalomra jutása és megszilárdulása áll, amit a 10. század eseményeként tartunk számon. Két évszázad, melynek teológiai különlegességét a bibliai történetírásban a soha többé meg nem ismétlődő vezetési modell jelenti. Látszólag a legideálisabb körülmények között szerveződik Izrael élete ekkoriban, Isten uralma alatt, világi hatalmasok elnyomása nélkül, ill. Isten által választott vezetők irányításával; viszont a Bírák könyve rendkívül reálisan ábrázolja ennek az időszaknak számtalan buktatóját és csapdáját, melyeket ritkán sikerült elkerülni a választott népnek. A két évszázad történelmi különlegessége az átalakulásban rejlik, és jellemző módon a vége felől közelíthető meg: a végén egy monarchia áll, királyi fővárossal, állandó kultushellyel, szerveződő udvari bürokráciával.

A bibliai szövegek

A korszakot több legitim módszerrel is megközelíthetjük. Egyik általános eljárás a bibliai szövegek exegetikai vizsgálata, vagyis a Bír-1Sám hagyományanyagának feldolgozása. Természetesen ez elkerülhetetlen, azonban jelezni kell, hogy a korszak szempontjából ezek a szövegek limitált forrásértékkel rendelkeznek; rengeteg ősi hagyományt őriznek, melyek teológiai szempontoknak alávetve kerülnek feldolgozásra. Az itt megőrzött elbeszélések jelentős része évszázadokkal a vonatkozó történelmi események után került megőrzésre, és így, bár értelemszerűen az összeállítást-szerkesztést megelőző hagyományozás szerepét ki kell emelni, mégis számos, történelmi kategóriaként nem értelmezhető elem jelenik meg a történetben. Nyitott kérdések egész sorát látjuk, egészen alapvető kérdésekre sem igazán tudunk egyértelmű választ adni. Ilyen pl. Saul királlyá válásának három verziója, melyet aztán 1Sám kronológiai síkon rendez el, vagyis először négy szemközt keni fel Sámuel Sault, aztán a királyválasztás során a nyilvánosság elé lép (majd visszamegy szántani), végül pedig megerősíti a királyságot (1Sám 10,1; 10,24; 11,15). De ebbe a királyi struktúrába belép Dávid – csak nem egyértelmű, hogy zenészként, vagy harcosként (1Sám 16,17; 18,2 – vö. 14,54!). Saul halála után a kérdések ismét csak tovább sorakoznak: Dávid csak délen lesz király, a távoli Hebrónban, a sauli ág tovább regnál Isbóseten keresztül északon. Ezt felfoghatjuk annak jeleként, hogy Izraelben az északi és a déli területek egyesítése valóban csak egy perszonálunió keretein belül valósult meg, és mindössze két király tartotta fenn, igazán soha nem volt egységes a két királyság; ebben az esetben viszont a két terület önálló fejlődésének vizsgál-

latát itt kell elkezdni és nem Salamon halála után. De visszakanyarodva az időben, nehezen tudjuk tisztázni Sámuel személyét is: ki ő valójában? Szakrális személy, pap? Próféta, aki Isten parancsára közbenjáróként tevékenykedik? Bíra, Bétel, Gilgál és Micpa térségének ura (1Sám 7,15-16)? A bibliai szövegek alapján mindhárom. De már Sámuel megelőzően, a Bírák könyvében is különleges hangulat járja át az eseményeket, az előttünk álló leírás egy szép teológiai összefoglalás. Szabadítókát használ fel Isten a tőle folyton távolodó nép megmentésére, mégpedig igen változatosan megrajzolt alakokat, találunk közöttük sereget gyűjtő harcost (Gedeon), de magányos hőst is (Sámson). Hősök ők, nem pedig királyok – viszont az anti-rojalista hang, melyet Abimelek története is alátámaszt (Bír 8-9, ld. még 1Sám 8) mintha folyamatosan halványulna. Hiszen a király hiánya anarchiát szül, mely csaknem a testvér-törzs lemészárlását eredményezi (Bír 20-21).¹

A korai Izraeliták politikai rendszere, a kisebb-nagyobb csoportok egymáshoz fűződő viszonya csupán a bibliai szövegek alapján nehezen lenne rekonstruálható, a vonatkozó könyvek erősen szerkesztett, és kései teológiai kategóriákkal megtűzdelt jellege miatt. Ilyen teológiai jellegzetesség a pánizraelita hang megjelenítése, az „Izrael fiai” kategória gyakori ismétlése, stb. Jellegzetes ebből a szempontból Gedeon és az efraimiak viszálya (Bír 8,1-3), amikor azt vetik egymás szemére, hogy vajon megsértette-e valaki a közös fellépés íratlan rendjét.² Teológiai célt szolgál a történetek elrendezése is. A könyv következetesen egymás utánra helyezi a bírákat (pl. 3,31, 12,8-15), vagyis kronológiai síkon rendezi el a történeteket; mégis érdemes odafigyelni az egyes bírakkal kapcsolatos területi megjegyzésekre:³ Éhúd ben-jámini, Debóra és Tóla efraimi, Jáír és Jefte gileádi, Élón zebuloni, Sámson dánita, stb. A kronológiai elrendezéssel a szöveg legalább két dolgot határoz meg. Egyrészt elveti az egyébként történetileg nagyon is elképzelhető lehetőséget, hogy különböző területeken egy időben volt más-más személy meghatározó, akik közül többen akár kortársak is lehettek. Ez az ábrázolás azért nem összeegyeztethető a könyv teológiai céljaival,⁴ mert így az egységesség képzete szenvedne csorbát. Másrészt a kronológiai elrendezésnek köszönhetően egy bíra-lánc (mintegy „proto-dinasztia”) bontakozik ki, ami csak abban különbözik a királyok könyvétől, hogy itt nem dinasztikus módon történik a hatalom átruházása. Az ószövetségi bíra-kép egyébként is több, a királyi hatalomgyakorlásra emlékeztető elemet mutat fel, igaz ezek elsősorban jelennek meg a történetek között. Van olyan eset, amikor a bíra gyakorlatilag királyi szintben tűnik fel. Ilyen pl. Gedeon, aki jelentős háremmel rendelkezett (legalábbis 70 fiának kivégzéséről szóló Bír 9,5 erre enged következtetni), sőt, Ofrában egy házi szentélynél jelentősebb szakrális helyet tartott fenn (Bír 8,27, „ott paráználkodott azzal egész Izrael”).⁵ Talán

nem véletlen, hogy a könyv szerint épp Gedeon előtt áll nyitva a lehetőség, hogy dinasztikus uralkodóként lépjen fel és hagyja hátra a hatalmat fiára, majd unokájára (Bír 8,22). Sámuel hivatal-viselése idején teljesen természetesnek és kézenfekvőnek tűnik a megoldás, hogy hivatalát valamelyik gyermeke vegye át tőle, ez alapján értelmezhetjük a megjegyzést, hogy a fiúk valamelyike helyett valaki más legyen a király (1Sám 8,5). Egyben ez azt is megvilágítja, hogy miért nehezményezte Sámuel ezt az egész király ügyet... Az, hogy a bírák nem a szó modern értelmében vett jogi specialistaként tevékenykednek, történetesen ókori keleti párhuzamokat idéz. Tírusz Kr.e. 6. századi politikai meggyengülése után a királyok eltűnnek, és helyüket a bírák veszik át. Korábban a Kr.e. 18. századi Mária-ban Zimri-Lim egyik vezető hivatalnok, Bahdi-Lim töltötte be a bíra (shapitum) tisztségét, ami kb. egy kormányzói hatalomnak tekinthető: ő felelt a csatornák építéséért, a jogi ügyekért, a hadi eseményekért.⁶

A régészeti anyag

Mára elegendő régészeti anyag áll rendelkezésre ahhoz, hogy a vizsgált korszakot összefüggéseiben lássuk át. Valóban túljutott a kutatás azon a szinten, hogy a nagy tellekpról próbálja megállapítani, hogy vajon az izraeli hadak rombolták-e le az egykoron a helyükön virágzó kánaáni városokat. A múlt század derekán ez még központi kérdésnek számított, és ebből adódóan a bibliai beszámolókat tudományos megerősítésére szomjazó nagyközönségnek számos csalódáson kellett túltenni magát. Az egyik szép példa Hesbón esete; ezt a várost 4Móz 21 szerint még Mózes idején vették birtokba a leendő hazájuk felé feltartóztathatatlanul nyomuló Izraeliták. Felfokozott várakozás előzte meg a Tell Hesban-i ásatásokat, csak hogy ezek a feltárások bizonyították, hogy a város nem létezett a késő bronzkorban, tehát egy olyan várost kellett volna birtokba venni Mózes hadainak, amit ekkor még meg sem alapítottak. Hogyan lehet feloldani ezt az ellentmondást? Nem ez lenne a bibliai város – tehát mindenki rossz helyen kereste Hesbónt, és valójában Tell Jalul, az innen alig 10 km-re fekvő rom rejti az ókori várost?⁷ De az is lehet, hogy amikor a bibliai szövegek szerkesztői összeállították elbeszélésüket, egy olyan város birtokba vételét mondták el, amely a számukra felfogható emlékezet távlatában virágzott – márpedig Tell Hesban arról tanúskodik, hogy a 7-6. század a város életében ilyen periódus volt. Hasonló, egy-egy bibliai történet „hitelességét” szó szerint keresők számára lesújtó eredményt hoztak a jerikói ásatások is, ahol a késő bronzkor – kora vaskor fordulóján nem találunk fallal megerősített települést. De akkor mi pusztult el Józsué hadai előtt (ld. Józ 6)?⁸ A vaskor második szakaszában (különösen a 7. században) Jerikó újra virágzik, így természetesnek tekinthetjük, hogy Isten csodálatos beavatkozását egy olyan helyszínen ábrázolják a szerzők, amelyről mindenki tudta, hogy sokáig csak romhalmaz volt.⁹

A mai kutatás egészen más utat jár be. Felértékelődtek a terepbejárási eredmények, és egyre-másra kerültek feltárára a kora vaskor települései. Ezek rendszerint kicsi, előzmény nélküli, 1-2 periódust megélt védtelen falvak a Központi Hegyvidéken és a Negev peremterületein.

Való igaz, hogy ezek feltárása nem kecsegtet azzal a reménnyel, hogy egy-egy bibliai hős ujjlenyomatára, netán nyoszolyájára bukkanunk, viszont innen ismerhetjük meg az itt élők, a korai izraeliták életmódját, társadalmi helyzetét, a korszak igazi valóságát.

Ha azonban két ilyen egyszerű megközelítési mód révén minden további nélkül körüljárhatnánk és felvázolhatnánk ezt a kort, akkor teljesen indokolatlan az a sok ezer oldal, amit a korai Izraelről az elmúlt harminc évben publikáltak. A három, ma már klasszikusnak nevezhető letelepedés-elmélet (harcos honfoglalás, békés beszívárgás, valamint a Mendenhall nevéhez fűződő szociológiai megközelítés)¹⁰ újbóli értelmezései helyett az egész ószövetség-tudományt átjáró pozitívista – negatívista csatározás bontakozott ki itt is. A negatívista szemléletmódban osztozó kutatók¹¹ rendszerében Izrael múltja egy konstruált, mesterségesen alkotott múlt; márpedig ebbe a gondolkodásba egy, a királysághoz képest megfoghatatlan társadalmi berendezkedésű alakulat nem illeszthető bele. Ebben a rövid írásban nem a bibliai történetre, és nem is a régészeti anyagra fókuszálva járom körül a vizsgált kort. A következőkben annak bemutatására teszek kísérletet, hogy a korszak megértésének egyik lehetséges kulcsa az alapfogalmak tisztázásán keresztül vezet, ehhez elsősorban Izrael fogalmát, valamint a politikai vezetés kategóriáját kell helyesen értelmezni.

Izrael: mi az?

„Izrael *parlagon hever, magja sincs*” – így hangzik az Izraelre vonatkozó jelenleg ismert legkorábbi Biblián kívüli utalás. Merneptah fáraó nyilatkozott így híres sztéléjén a Kr.e. 13. század utolsó éveiben.¹² Érdekes, de meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy Izrael fiait ill. meghatározó személyiségeit eltiprásuk okán szeretik említeni Biblián kívüli forrásaink. Had hivatkozzam két későbbi példára is. Izrael Istenét, YHWH-t a Biblián kívül legkorábban Mesa sztéléjén látjuk megemlíteni (18. sor, Kr.e. 9. sz.); ez a felirat arról szól, hogy miként ért véget Izrael hatalma egyes transzjordániai területeken. A legkorábbi képi módon is megörökített izraeli király pedig az a Jéhú, aki a Héber Biblia szerint kímélet nélkül megszárolta le Omri háza népét (2Kir 10). Igaz, őt a vonatkozó asszír forrás a földre borulva, behódolva, az adó átadása közben mutatja be (a Fekete Obelisz, Kr.e. 841.; III. Sulmánu-asaridu idejéből, 858-824). Visszatérve Merneptah sztéléjéhez, ez a szöveg arról beszél, hogy Izrael eltiportott; ebből pedig kiderül, hogy a bronzkorvaskor fordulóján Palesztinában Izrael egy létező entitás. Ez azonban nem azt jelenti, hogy Izrael egy szervezett állam lett volna ebben az időszakban, hanem csupán azt, hogy ekkoriban a palesztinai központi hegyvidék egy részén van egy népcsoport, melyet földjével együtt szabad ezen a néven emlegetni. Más ez az entitás, mint a városállamok ill. a nagyobb kiterjedésű országok, birodalmak, királyságok!

Számosra Izrael legkevesebb három dolgot jelent. Természetesen értjük alatta Isten választott népét, ami egy teológiai kategória; ezzel szoros összefüggésben jelenti az izraeliták közösségét, az azonos kultuszhoz csatlakozó YHWH követőket, ez leginkább vallástörténeti

kategóriának tekinthető; és politikai fogalom is egyben – egy adott királyság területén élő csoportok együttese. Mivel ez a királyság mindössze néhány évszázadot élt meg, szólni kell egy negyedik jelentésről, a fogalom mögött álló etnikai tartalomról is. A Merneptah-sztéléttől természetesen nem várható a yahwista teológiai igazságok alátámasztása, márcsak azért sem, mivel ekkor ezek a teológiai igazságok még nem kerültek megfogalmazásra. Az sem valószínű, hogy az egyiptomi írnokok tömegesen érdeklődtek volna Palesztina meghódított népeinek vallási kötődése iránt. Ebben az esetben viszont marad a harmadik, a politikai tartalom – ez viszont a korszak államfejlődési helyzetében megint csak anakronizmus. Ezzel pedig elérkeztünk a legkülönlegesebb kérdéshez: *milyen etnikai tartalom áll a kora vaskori Izrael fogalma mögött?*

A kérdésselvetés nem új keletű. Mendenhall letelepedés-elméletének lényege,¹³ hogy szemben a harcoss hódítás és a békés beszívargás elméletével ez a modell nem számol jelentős, Palesztinába érkező, a korábban ott élőkől eltérő etnikai kötődésű csoportokkal. „Honfoglalókról”, tehát frissen érkező népekről történeti megközelítésben csak akkor beszélhetünk, ha archeológiai kimutatható módon az új csoport kulturálisan megkülönböztethető az ott élő csoportoktól.¹⁴ A kora vaskori Palesztinában a filiszteusok esetében ez a feltétel egyértelműen teljesül, kerámiájuk, település-szerkezetük, építészeti hagyományuk eltér a korábbi, késő bronzkori anyagtól, de Palesztina más térségeinek kortárs anyagától is. Ezzel szemben az „izraeli” telepeken ez a megkülönböztethetőség egyáltalán nem mutatható ki. Cisz- és Transzjordánia települései gyakorlatilag semmiben nem különböznek egymástól, épp ezért etnikai jelzőket aggatni egy-egy telepre ebben a korszakban még értelmetlen. Ugyanez még a monarchikus időkben is igaz, pl. Khirbet Mudayna a vaskori Móáb területén gyakorlatilag semmiben nem tér el egy kortárs vidéki ciszjordániai várostól. Sokan egyenesen a salamoni építészeti hagyomány darabjának tekintették a hatkamrás kapukat – amelyen át Khirbet Mudaynába is belépett a látogató... A vaskor 2-ben jelennek majd meg a helyi specialitások Palesztina-szerte, amelyek alapján már felcímkézhetünk egy –egy leletet, pl. beszélhetünk móabi főzőedényről, stb.

Mendenhall elmélete óta mindenestre tágra nyílt egy kapu, amelyen át a spekulációk igen széles tárháza bontható ki. Ha nem érkeztek nagy számban új csoportok Palesztinába, akkor kik voltak az Izraeliták? A legvalószínűbb válasznak az tűnik, hogy jelentős számban a korábban is Palesztinában élők kell ehhez az új entitáshoz sorolni. Talán értelmetlen azt boncolgatni, hogy vajon a korai izraeliták soraiban hány százalékban találjuk meg a korábbi kánaáni rendben szintén Palesztinában élő csoportokat, és hány olyan klán van, akik valamikor a vaskor hajnalát jelző nagy közel-keleti átrendeződés során érkeztek ide. Az etnikai gyökerek feltárása valóban reménytelennek látszik¹⁵ (ebben a minimalista tudósoknak igazuk lehet¹⁶), de ez nem gátolhat abban, hogy feltárjuk a premonarchikus időszak történetét.

Izraelben egyébként az etnikai szeparáció még a bibliai szövegek szerint is meglehetősen késői fejlemény. Dávid udvarában senkit sem zavar pl. a hettita Úriás

(2Sám 11), ő minden további nélkül lehet a király hadseregének támasza. Gondolhatunk a gibeonita-vétek következményeire is, ennek a csoportnak a tagjai ott maradtak Izrael fiaival együtt (Józs 9). Első hallásra kétségkívül meghökkentőnek tűnő az állítás, mi szerint „Izrael” nagyrészt „kánaáni” lenne; de a benne esetleg meghúzódo igazság-mozzanatot ez a bibliai történet szépen kiemeli. Józsué könyve itt ugyanis azt tárja elénk világosan, hogy egy YHWH követő csoport és egy „bennszülött” kánaáni csoport közösen harcol, szövetségi viszonyt ápol egymással, és eszükben sincs semmiféle etnikai távolságtartás!

Magam részéről Izraelről nem etnikai, nem politikai és nem is spirituális/teológiai értelemben beszélek ebben az időszakban. Amikor a korai Izraelitákról ejtek szót, akkor a központi hegyvidék, valamint a Negev-peremvidéktől elkülönülten kis,¹⁷ szerény településeken élik egyszerű mezőgazdasági tevékenységen alapuló életüket. Az etnikai alapon definiált Izrael a perzsa kortól kezdődően követhető csak nyomon, a vaskorban, és különösen is a kora vaskorban mindazok, akik ebben a központi régióban élnek, tényleges származásuktól függetlenül nevezhetők, a Merneptah-sztélével is összhangban, izraelitának. A kép teljességéhez tartozik a „kánaáni” terminus definiálása, és itt is alkalmazhatjuk a fenti módszert: földrajzi tekintetben a libanoni hegyektől a Jordán-völgyig terjed a határ, viszont kulturális értelemben ennél tágabb kategóriában kell gondolkoznunk. A kánaániak az ezen a területen élők, a bronzkori városállami ill. kulturális hagyomány letéteményesei.¹⁸

Izrael fogalma a vaskor évszázadaiban, majd a perzsa korban vált egyre árnyaltabbá, és ebben a formálódásban minden bizonnyal központi szerepe a yahwizmusnak volt. Ez az Izrael-kép számos vallástörténeti kérdés megoldásához is közelebb vihet bennünket. Miért esnek az Izraeliták időről időre a kánaáni kultuszok büvkörébe? Miért van az, hogy a Kr.e. 9. században, az Omridák alatt yahwista emberek regnálnak, akik gyermekeiknek YHWH teofór neveket adnak, és mégis Baál követése róható fel bűnüként? A nélkül, hogy mellékvágányra csúsznánk és ide nem tartozó fejtegetésbe kezdenénk, megjegyezhetjük, hogy talán az jelenti a probléma gyökerét, hogy az itt élők nem átlépnek a yahwizmusból a kánaáni vallásosságba, hanem ekkoriban kezdik levetkezni saját ősi hagyományait, ekkor szembesülnek azal, hogy a yahwizmuson belül megfogalmazódhat a kizárólagosság igénye is.

Főnökség és királyság

Archeológia

Palesztina központi része, tehát „Izrael területe” a bronzkor végéig gyakorlatilag lakatlan maradt, pontosabban fogalmazva errefelé csak néhány település épült fel. Ekkor viszont egyes technikai újítások nyomán benépesül a vidék; egyes domboldalakat teraszosítottak, valamint a korábban elszigetelt völgyekben is megkezdődött a kis parcellák művelése. A megtermelt gabonát kövekkel kirakott silókban raktározták; az értékesebb javakat nagyméretű, ún. galléros korsókban őrizték. A kulcskér-

dés természetesen a víz megőrzése, amit (ahol erre szükség volt) tapasztott falú harangot formázó ciszternák segítségével oldottak meg.¹⁹ A jellegzetes lakóépületnek a „négyszobás” házak számítottak; ezekben két oszloposor segítségével egy nyitott központi teret, ennek két oldalán egy-egy fedett helyiséget, valamint egy hátsó szobát alakítottak ki. Lépcsők ill. gyakrabban létrák segítségével lehetett feljutni a felső szintre, ahol további élettér áll rendelkezésre. De ekkoriban az emberek nem sokat henyéltek fekhelyeiken,²⁰ szobáik csendességében, a nagyrészt önellátásra berendezkedő közösségek vetettek – arattak, és kis nyájakat legeltették a szálláshelyek vonzáskörzetében. Az épületek a természeti környezethez való alkalmazkodás csodálatos bizonyítékát adják; ezt mindennél jobban mutatja, hogy ez a lakóépület-típus mintegy hat évszázadon át meghatározta Palesztina településeinek arculatát.²¹ Ezeknek a házaknak ugyanakkor határozott üzenetük van a társadalmi együttélésre vonatkozóan is. A kora vaskori telepek házaiban kiterjedt családok élhettek együtt, míg a monarchikus korban a városi környezetben az azonos elrendezésű házak lényegesen kisebbek voltak, valószínű, hogy ezekben egy-egy szűkebb család lakott.²²

A fenti házak alkotta települések jelennek meg a központi régióban. Nagy számú mezőgazdasági faluról beszélünk, eddig az azonosított telepek száma elérte a háromszázat, és kérdés, hogy ez a szám fog-e növekedni, bár az elmúlt évtizedek igen intenzív terepbejárásai után ugrásszerű emelkedésre már nem kell számítani. Ezek a települések néhány esetben meglehetősen ötletszerűen alakuló településszerkezetről árulkodnak (Ai, Kh. Radana), máskor viszont a házakat gondosan egymás mellé építették, így az épületek külső fala egységes vonalat képezett (Tel 'Isdar, Izbet Sartah St. III.). Nem feltétlenül kell ebben egy kezdetleges védelmi rendszert látni, a zárt szerkezet egészen hétköznapi előnyökkel járt, központi közösségi tágas tér jött létre.²³ Számunkra igazán akkor válnak érdekessé ezek a települési adottságok, ha megpróbáljuk szinkronizálni ezeket a régészeti adatokat a feltételezhető társadalmi szerkezeti adottságokkal. Az első jellegzetesség, hogy a települések rajza alapján az itt élők közösségétől teljes mértékben idegen volt a társadalmi hierarchia. Nem találunk egyetlen palotakomplexumot sem, ismeretlenek voltak a luxusberuházások, nincsenek jelentős, szervezett közösségi munkát igénylő épületegyüttesek. Nem épülnek városfalak, kapurendszerek, nem alakulnak felsővárosok, és ezektől elkülönülve az egyszerű nép lakókörzetei. A tárgyi leletek között is igaz ugyanez: nincsen nyoma státuszjavar felhalmozásának, egyszerű, funkcionális eszközöket, kerámiát használtak az itt élők. Mindez egyébként szépen illeszkedik a bírák koráról alkotott képünkhöz, ahol nincs állandó hadsereg, nem olvasunk a néptől elkülönülő elittről sem. Valószínű, hogy egy-egy ilyen falu funkcionális, gazdasági egységet alkotott; és feltehetően a rokoni szálak is egybekapcsolták a közösséget.

Szociológia

Az emberi közösségek mindig a környezeti feltételekhez alkalmazkodva alakították életüket. A valamikori vadászó – gyűjtögető hordák után első együttélési formaként a *szegmentáris társadalmak* kialakulása figyelhető

meg. Ezeknek a közösségeknek az alapja a mezőgazdasági tevékenység, az állattartás és a növénytermesztés; gazdálkodási övezeteik a települések között helyezkednek el. Idegen a hierarchia ettől a szisztémától, aminek szép régészeti nyomai vannak: a települések maguk sem hierarchikusak, az épületek között jelentős különbség építési technika vagy használati eszközök tekintetében nincs. A társadalom együttese legfeljebb néhány ezer főt számlál. A vezetés alapja a tekintély, mégpedig a természetes tekintély, a személyes kvalitás, ami kiegészül vélt vagy valós rokoni kötelekkel; a rokonság finom fonala a társadalom egész szervezetét átszövi.²⁴ Ez a rendszer még nem tekinthető államnak – épp a vezetés, hatalomgyakorlás miatt, ami, mint láttuk a bírák korának legnehezebben megragadható eleme.

A két vonatkozó bibliai könyvet (Bír, 1Sám) az állam fejlődését értelmező szociológiai modellek kategóriáin keresztül értelmezve, különleges megfigyeléseket tehetünk. A modellek átvételénél mindig kulcsfontosságú, hogy először az adott társadalom-típust létfenntartási szempontból vizsgáljuk, és csak ez után a vezetés szempontjából – a vallás és a kultúra kérdésköre pedig csak mindezek után kerülhet terítékre. A Bírák könyvében viszont mindez fordítva érvényesül: az első a vallás, ennek nyomában jár a közösség, a vezető legitimitása („Isten által választott” vezetők); a létfenntartás pedig következmény: ha az első szempontból helyes az út, az ellenség sem sanyargatja Izraelt. Ez a fordított logika a teológiai történetírás természetes velejárója, de a történeti rekonstrukció során nem feledhetjük, hogy az izraeliták esetében is érvényesülni kell bizonyos társadalmi törvényszerűségeknek. Esetünkben az egyes számú kérdés, amit az előzőekben már érintettünk is: hogyan alkalmazkodtak a Központi Hegyvidéket benépesítő Izraeliták a környezeti feltételekhez? A válasz: csakúgy, mint más peremterületek lakói, ők is kialakítottak egy fenntartható gazdálkodási rendszert, mely a mezőgazdasági termelésen alapult, a különböző termelési ágak (gabona, gyümölcs, legeltetés) integrációját teremtette meg.²⁵ Ez volt a társadalom bázisa.

Ha a dávidi hatalomgyakorlásra tekintünk, szociológiai szempontból egy jól szervezett, ún. *korai állam* jellegzetességeit látjuk meg.²⁶ Itt egyértelmű jogokkal rendelkezik a hatalom legfőbb birtokosa, aki gyakran saját hadseregére, testőrségére támaszkodva ki tudja kényszeríteni akarátát. Ezzel megkezdődik a tagozódás, ha van bürokrácia, adott a lehetőség a közösségi munka megszervezésére is. Ezáltal megjelenhet a város, mint a civilizáció egy új szintere, közösségi épületek, pl. városfalak épülnek, a településeken belül az épületek hierarchikussá válnak – lesznek szebb, elegánsabb, igényesebb negyedek, paloták, kézműves ill. kereskedő negyedek; de a társadalom széles tömegei továbbra is közvetlenül a mezőgazdaságból élnek. Állandó piacok gondoskodnak az árucikkek, termékek cseréjéről, melyeken a termelést végző családok értékesítik feleslegüket ill. szerzik be mindazt, amit maguk nem tudnak előállítani (pl. szerszámok, edények, stb.). A hierarchia szükségyszerűen beindítja a státuszjavar felhalmozásának folyamatát, luxuscikkek jelennek meg – amelyeket már a távolsági kereskedelem révén lehet beszerezni, ezek a kereskedők kizárólag ebből a tevékenységből élnek. A korai államok ese-

tében a király szerepe kimagasló, ő az elosztás legfőbb irányítója, a hadsereg feje, a legfőbb bíró, gyakran a valóság megkerülhetetlen szereplője is,²⁷ valamint a köz javát is szolgáló infrastrukturális beruházások legfőbb megrendelője. Ez utóbbit szépen mutatja az Izrael szomszéd-ságában fekvő Móáb példája. Amikor ez az alakulat a korai állam szintjére lép, az uralkodó, Mesa megörökíti legfontosabb tetteit. Sztéléje a legitimitást szolgálja, ill. Mesa legitím uralmának is emléket állít, és a király nem csak hadi tetteivel hívja fel magára a figyelmet. Legalább ugyanilyen fontos volt, hogy elmondja, következetesen, nyomatékosan egyes szám első személyben fogalmazva: „én építettem utat az Arnónon”, „én építettem Bét Bámót, mert elpusztult”, „én építettem Bécert, mert rom volt”, „én ástam vízgyűjtőket Qerhónak”, stb.²⁸ Az építkező, népe javát kereső király áll itt előttünk, aki több, mint a kormányzati hatalom letéteményese. Mesa azért lehet sikeres, mert Kemós úgy döntött, hogy nem haragszik tovább népére. Mesa és Kemós viszonya sajátos: a király méltó kultuszhelyről gondoskodott az istennek – az isten pedig megszabadította őt minden ellenségétől, és diadalra vezette a küzdelemben (ld. a felirat 1-4 sor). Ezzel megjelent a király-ideológia. Az állam esetében a hatalom már eltávolodik a kézzelfogható, a közösséggel együtt létező jellegzetességektől, és rokoni szálak vagy személyes képességek helyett sokkal elvontabb pilléren áll (pl.: istenség által több generációval korábban kiválasztott dinasztia szülötte a legfőbb tekintély). A palesztinai térségben hasonló folyamatok mennek végbe Cisz- és Transzjordániában, és néhány évszázadon belül a móábiták, az ammoniták, vagy épp Izrael bejárja ezt az utat.

Korábban a szentírásstudomány elfogadott kategóriája szerint a „törzsi társadalom” alakult át „királysággá”. Ezzel a képpel az a baj, hogy a törzsiség önmagában igen nehezen értelmezhető fogalom, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a közös ősré visszavezetett törzstudat nem szükségszerűen jár együtt a közös gazdálkodással. Ez a törzs-fogalom sokkal erősebben ideológiai tartalmú, a tágabb közösségi tudatot határozza meg. A törzsi berendezkedés a monarchikus uralkodás mellett is párhuzamosan létező entitás, a közel keleten gyakorlatilag máig is. Ráadásul a törzsi rend helyett sokkal helyesebb klán-rendszerrel beszélni, hisz a társadalom szerkezetében a még látható, funkcionális kapcsolatban álló egységeknek van jelentősége, valahogy úgy, ahogy 1Móz-ben látjuk. A távoli rokonság ezekben a történetekben csak különös esetekben kerül elő, pl. Jákób menekülésekor (1Móz 28-31). A gazdálkodási téren is működőképes klán azonban nem léphet át bizonyos méreteket – erre jó példa Ábrahám és Lót különválási kényszerhelyzete (1Móz 13,5-9). Akárki is jegyezte le ezeket az elbeszéléseket, az illető is és kortársai is nagyon jól értették, vagy akár saját bőrükön is érezték a dráma valódiságát; ez pedig annak lehet bizonyítéka, hogy még a királyság idején is az ilyen típusú klán-szisztéma volt a meghatározó.

A tradicionális válasz szerint a királyság kialakulása mögött a filiszteusok erőfölénye áll; az izraeliták a rájuk nehezedő nyomásra kénytelenek voltak egyre szorosabb szerveződéssel felelni. A másik válasz mindenestül egy belső szerveződést, átrendeződést sejt a változások mö-

gött. Bibliai szövegekben mindkét megközelítés található kapaszzkodót (Saul aktív katonaként szerepel 1Sám elbeszéléseiben, viszont 1Sám 8,1-5 királykivánásában hangsúlyozottan belső vezetési problémák miatt kell a király²⁹). A filiszteus fenyegetést nem lehet negligálni, viszont a belső viszonyok átalakulása, egy sor telep (kényszerű?) elhagyása is nyilvánvaló, így megszülettek a kombinált modellek.³⁰ A külső kényszer szerepét nem vitatva megjegyzendő: a bibliai szövegekben nincs egyértelmű, szoros kapcsolat a külső fenyegetés és a királyság kialakulása között. A szöveg mai elrendezése miatt látunk csupán közvetlen kapcsolatot az események között, hisz Sámuel történetét a Láda filiszteus kézre kerülése előzi meg, de megjegyzi 1Sám 7,2 is, hogy a rögzített események között évtizedek telnek el. A 13-14. vers hozzáteszi, hogy Sámuel alatt nem kellett tartani a filiszteus fenyegetéstől, sőt „visszakerültek Izraelhez azok a városok is, amelyeket elvettek a filiszteusok Izraeltől”. Az izraeliták a jelek szerint nem a szorításból való kitörésen merengve jutottak arra a következtetésre, hogy a királyság intézményrendszerének strukturái hoznák el számukra a legjobb megoldást. Egyébként pedig az a kép, hogy az izraeliták valamifajta közös kiütkeresésen törték a fejüket, és így jutottak a királyság intézményének szükségszerű bevezetéséhez, már kialakult egységtudatot feltételez; ennek meglétét azonban ma nehezen tudnánk meggyőzően bizonyítani.³¹ A királyságnak, mint új politikai szisztémának mindenesetre fontos következményei lettek, pl. az új urbanizációs folyamat megindulása a 10. században.³² A hadviselés a vonatkozó szövegekben Saul fellépésével kerül előtérbe, akit egyfajta katonakirálynak ábrázol 1Sám („Mióta átvette Saul a királyi hatalmat Izrael felett, harcban állt minden ellenségével körös-körül.” 14,47). Ezen nem is kell csodálkozni, hiszen már fellépése is a hatékonyság jegyében kerül megfogalmazásra, legalábbis az ammóni Náhás fenyegetése során ő bizonyul a legjobb megoldásnak. De ez a szöveg (1Sám 11,6) mintha csak egy bírá-történet nyitánya lenne! Saul uralkodását ezután át is kell járni a folyamatos katonáskodásnak. Dávid esetében ezután már a hatalom megragadásához vezető út is vérrel, intrikákkal, forgandó szerencsével és politikai számítással van kiköveztve.³³

Egy kérdést azonban még mindig tisztázni kell. Hogyan lesz egy szegmentáris társadalomból korai állam? Bármennyire is emlékeztet a bírák korára mindaz, ami fentebb ismertetésre került a szegmentáris társadalom címszava alatt, épp a vezetés szintjén elégtelenségekbe ütközünk. Hisz Sámuel bíráskodásáról azt olvassuk, hogy egy kiterjedt körzet tartozott területéhez, tehát tekintélye saját rokonságán is túl kellett, hogy mutasson (1Sám 7,16). A haditettek, melyek a bírák nevéhez kötődnek, egy tágabb közösség javát szolgálják, ráadásul a bírák korának történeteiben vannak vagyonosabb és elsettebb szereplők. A szegmentáris társadalmakban a hatalom horizontális elrendeződésű, a királyi hatalomnak viszont lényegéhez tartozik, hogy az erő és a javak vertikálisan oszlanak meg. Ez a feszültség pedig csak egy köztes szint beillesztésével oldható fel.

A korai államok előszobája a *főnökség* szisztémája. Itt még nincsenek társadalmi osztályok, nyoma sincs a bürokráciának, távolsági kereskedelemnek, státuszjavak-

nak. Az emberek társadalmi helyzetében azonban nyilvánvaló különbségek vannak, a rokoni kötelékek határozzák meg az egyén helyzetét. A főnök nem különül el, nincsenek alattvalók. Nem egy távoli palotában láthatatlanul regnáló figura kezében fut össze a legfőbb hatalom, mégis presztízsből a „főnök”, és a hozzá közel állók megelőznek másokat. Itt bukkan fel először a lokális specializáció, már vannak olyanok, akik kizárólag kézműves termékek előállításával foglalkoznak. A főnökségnek már lehet központja is, de ez a központ még egy természetes centrum, az alkalmas piac, a jó megközelíthetőség alapján kerül kialakításra. Egy-egy ilyen jól működő főnökség területén akár 10-20.000 ember is élhet. Ez az a társadalmi rend, ami leginkább megegyezik azzal a képpel, amit a bírák koráról tudunk. Egy-egy tágabb térség főnökei óhatatlanul sűrűdásokba keverednek egymással, és ekkor következik az átmenet a királyságba. Igaz ez általában vérrel, erőszakkal, nem ritkán jeles férfiak erőszakos halálával jár. Úgy tűnik, mindezek nélkül egyetlen rátermett ember sem tudott volna a többiek felé kerekedni.

Hodossy-Takács Előd

BIBLIOGRÁFIA

- Ackroyd: *The First Book of Samuel*. The Cambridge Bible Commentary. Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- Ahlström, G.W.: *Royal Administration and National Religion in Ancient Palestine*. Leiden, 1982.
- Birch, Bruce C.: The First and Second Books of Samuel. Introduction, Commentary, and Reflections. NIB vol. 2., 1998:947-1383.
- Cleassen, H.J.M. – Skalnik, P. (szerk.): *The Early State*. The Hague, 1978.
- Cleassen, H.J.M. – Skalnik, P. (szerk.): *The Study of the State*. The Hague, 1981.
- Coogan, M.D. (szerk.): *The Oxford History of the Biblical World*. Oxford University Press 1998.
- Dever, W.G.: Archaeology, Ideology, and the Quest for an „Ancient” or „Biblical Israel”. NEA 61/1, 1998:39-52.
- Dever, W.G.: *What Did the Biblical Writers Know and When did they Know It? What Archaeology Can Tell Us about the Reality of Ancient Israel*. Eerdmans Publ., Grand Rapids / Cambridge, 2001.
- Faust, A. – Bunimovitz, S.: The Four Room House. Embodying Iron Age Israelite Society. NEA 66/1-2, 2003:22-31.
- Faust, A. – Silberman, N.A. – Grabbe, L.L. – Joffe, A. – Herzog, Z.: Forum. Rural Settlements, State Formation, and „Bible and Archaeology” (Faust). Two Archaeologies (Silberman). What Historians Would Like to Know... (Grabbe). On the Case of Faust versus Finkelstein, from a Friend of the Court (Joffe). State Formation and the Iron Age I – Iron Age IIA Transition: Remarks on the Faust – Finkelstein Debate (Herzog). A Rejoinder (Faust). NEA 70/1, 2007:4-25.
- Faust, A.: Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State. NEA 66/4, 2003:147-161.
- Finkelstein, I.: [De]formation of the Israelite State: A Rejoinder on Methodology. NEA 68/4, 2005:202-208.
- Finkelstein, I.: Ethnicity and the Origin of the Iron I Settlers in the Highlands of Canaan: Can the Real Israel Stand Up? BA 59/4, 1996:198-212.
- Fritz, V.: *The City in Ancient Israel*. Sheffield Academic Press, 1995.
- Geus, C.H.J. de: *The Tribes of Israel. An Investigation Into Some of the Presuppositions of Martin Noth's Amphictyony Hypothesis*. Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1976.
- Gottwald, Norman K.: *The Hebrew Bible. A Brief Socio-Literary Introduction*. Fortress Press, Minneapolis, 2009.
- Hodossy-Takács Előd: „... Az Úr vezette egymaga ...” – *Izrael letelepedése és Józsué honfoglalás-tradíciójának teológiai értelmezése*. (Dissertationes Theologicae 5.) Debrecen, 2002.
- Hodossy-Takács Előd: *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*. Új Mandátum, Budapest, 2008.

- Holland, T.A.: Jericho. In: OEANE [Meyers, Eric M. (szerk.) The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. Oxford University Press 1997.] 3:220-224.
- Hopkins, D.C.: Life on the Land. The Subsistence Struggles of Early Israel. BA 50/3, 1987:179-191.
- Karasszon István: A modellek jelentősége az izraeli honfoglalás kutatásában. In: Karasszon István: *Az Ószövetség fényei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2002:272-293.
- King, P.J. – Stager, L.E.: *Life in Biblical Israel*. Library of Ancient Israel, 2001.
- Kőszeghy Miklós: *Dávid*. Új Mandátum, Krénv 1, 2001.
- Leith, M.J.W.: Israel among the Nations. The Persian Period. In: Coogan, M.D.: *The Oxford History of the Biblical World* (OHBW). Oxford University Press, 1998:367-419.
- McCann, J. Clinton: *Judges*. Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching. John Knox Press, Louisville, 2002.
- Mendenhall, G.E.: The Hebrew Conquest of Palestine. BA 25, 1962:66-87.
- Meyers, Carol: Kinship and Kingship. In: Coogan, M.D.: *The Oxford History of the Biblical World* (OHBW). Oxford University Press, 1998:221-271.
- Nakhai, B.A.: *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*. ASOR, 2001.
- Netzer, Ehud: Jericho. ABD vol. 3. 1992:723-740.
- Olson, Dennis T.: The Book of Judges. Introduction, Commentary, and Reflections. NIB vol. 2., 1998:721-888.
- Rad, G. von: *Az Ószövetség teológiája. I. kötet: Izrael történeti hagyományainak teológiája*. Osiris kiadó, Budapest, 2000.
- Reis, Pamela Tamarkin: The Levite's Concubine: New Light on a Dark Story. SJOT 20/1, 2006:125-146.
- Renfrew, C. – Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Osiris, 1999.
- Rogerson, J.W. – Lieu, J.M. (szerk.): *The Oxford Handbook of Biblical Studies*. Oxford University Press, 2006.
- Sمند, R.: *Yahweh, War and Tribal Confederation. Reflections upon Israel's Earliest History*. Abingdon Press, Nashville – New York, 1970.
- Stager, L.E.: Forging an Identity. The Emergence of Ancient Israel. In: Coogan, M.D.: *The Oxford History of the Biblical World* (OHBW). Oxford University Press, 1998:123-175.

JEGYZETEK

- ¹ Az Ószövetségi történetek egyik legsötétebbike a Bír 19, ami a szöveg mai formájában a testvér-háború kibrobbadásának közvetlen előzménye. Egy új magyarázat a szakaszhoz: Reis, Pamela Tamarkin: The Levite's Concubine: New Light on a Dark Story. SJOT 20/1, 2006:125-146.
- ² Itt bukkan fel először a könyvben a polgárháborús veszély. Olson, D.: The Book of Judges. NIB 2., 1998:803.
- ³ Stager, L.E.: Forging an Identity. (in: OHBW) 1998:183.
- ⁴ A Bírák könyvének esetén von Rad teljes teológiai eszköztárról beszél. (Rad, G. von: *Az Ószövetség teológiája I*, 2000:260-260). E szerint az egyes történetek köré szerkesztett keret az, amiben a „szigorú reflexió” teológiája megnyilvánul. Ennek egyik pillére, hogy noha a bírák egységes fellépést sürgető parancsát csak ritkán követik a szomszédságon túlról is a törzsek, mégis egy „Izrael egészére kiterjedő, a legmagasabb rendűnek számító vezetői hatalom birtokosai ók” (kiemelés tőlem, 262.). A könyv nagy teológiai kérdése: hűséges lesz-e Izrael a szövetséghez? Ez az a könyv, ahol a legközvetlenebbül érhető tetten fejezetről fejezetre, hogy a szövetség megszegése kikerülhetetlenül elhossa Isten büntetését. Az engedtlenség tragikus következményeinek hangsúlyozása teszi ezt a könyvet prófétai karakterűvé. McCann, J.C.: *Judges*. 2002:24-25.
- ⁵ A királyok funkciójáról és a monarchia szerkezetéről jó eligazítást ad Ahlström, G.W.: *Royal Administration and National Religion in Ancient Palestine*. 1982.
- ⁶ Stager, L.E.: Forging an Identity. (in: OHBW) 1998:187.
- ⁷ Hesbón azonosításához ld. MacDonald, B.: „East of the Jordan” Territories and Sites of the Hebrew Scriptures. 2000:92 (MacDonald számol annak lehetőségével, hogy a Hesbón név az idők folyamán egy másik településre került át); valamint Miller, J.M.: Site Identification: A Problem Area in Contemporary Biblical Scholarship. ZDPV 99, 1983:119-129.

8. „With regard to an LB fortification system at Jericho, there is no archaeological data to support the presence of a walled town.” („Ami a késő bronzkori védelmi rendszert illeti, nincs olyan régészeti adat, ami alátámasztaná egy fallal megerősített város meglétét”) – mondja ki a ma általánosan elfogadott véleményt Ehud Netzer. (Jericho. ABD III/736.) Ld. még Holland összefoglalását: Jericho. OEANE 3/223-224.
9. Jerikó problémájához bővebben ld. Hodossy-Takács Előd: „... Az Úr vezette egymaga...” – *Izrael letelepedése és Józsué honfoglalás-tradíciójának teológiai értelmezése*. 2002:132-137.
10. A. Alt, M. Noth és mások eredményeinek részletes kutatástörténeti összefoglalása Geus, C.H.J. de: *The Tribes of Israel*. 1976:1-68. Tankönyvi szinten legújabbban ld. Gottwald: *The Hebrew Bible*. 2009:150-163. Részletesen tárgyalja a mai letelepedési („honfoglalási”) modelleket Karasszon István: A modellek jelentősége az izraeli honfoglalás kutatásában c. tanulmánya. (in: Karasszon I.: *Az Ószövetség fényei*, 2002:272-293.)
11. Ld. Thomas L. Thompson, Niels Peter Lemche, Keith W. Whitelam, és más tudósok. Jelen írásnak nem célja a részletes kutatástörténeti összefoglalás, de megjegyzendő, hogy a pozitívista / negatívista vita napjainkban is dúl, sőt, most már monografikus vitairatok születnek. Ehhez ld. William Dever távolról sem semleges könyvét: *What Did the Biblical Writers Know and When Did They Know It?: What Archaeology Can Tell Us About the Reality of Ancient Israel*. 2001. Sajnos a 2006-ban megjelent igen részletes *The Oxford Handbook of Biblical Studies* (szerk. J.W. Rogerson és J.M. Lieu) csak az említés szintjén foglalkozik a vitával.
12. Merneptah (1213-1203), a sztélé datálása 1209. Stager: Forging an Identity (in OHBW) 1998:124.
13. Mendenhall, G.E.: The Hebrew Conquest of Palestine. BA 25, 1962:66-87.
14. Még két feltételt tartunk számon: a vándorlási útvonal és a kiindulási terület ismerete fontos lehet. Stager, L.E.: Forging an Identity (in: OHBW) 1998:129.
15. Az etnikai háttér és archeológiai leletek összefüggéséről komoly tudományos vitát folytatott I. Finkelstein és W. Dever. A vita két állomáshoz ld. Finkelstein: Ethnicity and the Origin of the Iron I Settlers in the Highlands of Canaan: Can the Real Israel Stand Up? BA 59/4, 1996: 198-212.; Dever, W.G.: Archaeology, Ideology, and the Quest for an „Ancient” or „Biblical Israel”. NEA 61/1, 1998:39-52. Dever azzal érvelt 1998-as cikkében, hogy igenis alkalmazható egyes telepekre az „izraeli”, vagy „proto-izraeli” jelző, hisz vannak olyan kora vaskori telepek, amelyek egyértelműen különböznek anyagi kultúra tekintetében egymástól. Dever három példája a kánaáni Gézer, a proto-izraeli 'Izbet Sartah, és a filiszteus Tel Mique/Ekrón. (NEA 61/1, 1998:47-48). Finkelstein érvei szerint mivel a Jordán mindkét partján hasonló folyamatok mennek végbe (hasonló épületek születnek, stb.), az új típusú települések kialakulása a környezeti feltételekhez való alkalmazkodásnak köszönhető. Szerinte Izrael kialakulása egy elhúzódó folyamat volt, és az „igazi Izraelről” csak a 9-8. sz. tájkától beszélhetünk. (BA 59/4, 1996:209).
16. Thompson és mások véleményének összefoglalása ld. Dever: *What Did the Biblical Writers Know*, 2001:116. Ez a mű lényegében vitairat a minimalista gondolkodásmód következetes cáfolata. Az etnikai összefüggések kapcsán viszont abban Devernek adhatunk igazat, hogy valamiféle meghatározás, jelző használata elkerülhetetlen, értelmetlen mereven elutasítani az izraeli jelző használatát, emlegethetünk „korai izraelitákat”, vagy „proto-izraelieket” is. (118. oldal)
17. Az telepek átlagos mérete 1-2 hektár; a jelentős Tel Masos 4,5 hektár, míg a jellegzetes Ai 1, Siló 1,2, Kh. Raddana 0,8 hektár területű. Tény, hogy a Központi Hegyvidéken a kora vaskorban a telepek és ezzel párhuzamosan a lakosok száma is ugrásszerűen nőtt, de a pontos demográfiai átalakulás felmérése nagyrészt még mindig a becslések szintjén marad. Egy-egy kiterjedt családt a magas halálzási arányok miatt könnyen lecsökkenhetett, egy-egy falu lakossága 200-300 fő lehetett. Furcsa paradoxon: a közösségek folyamatosan népesedési gondokkal küzdenek, gyakran nem áll rendelkezésre a fejlődéshez elengedhetetlen élet- és munkaképes populáció; a vidék egészét nézve mégis növekedési tendenciákat látunk. Hopkins, D.C.: Life on the Land. The Subsistence Struggles of Early Israel. BA 50/3, 1987:181-182.
18. Nakhai tételesen ismerteti a problémát, kiemeli, hogy a kánaáni világban kimutatható és hangsúlyos volt az önmeghatározás, „kánaáni öntudat” is. (Nakhai, B.A.: *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*. 2001:5-8) Az önmeghatározás szerepe az etnikai jelzőknél mindig fontos, érdemes felidézni a Mesa-sztélé bemutatkozó sorát, itt Móáb királya „dibóniként” határozza meg magát. A Perzsa korra vonatkozóan ld. Leith, M.J.W: Israel among the Nations (in: OHBW) 1998:367-68.
19. Hopkins hangsúlyozza, hogy egy sor jellegzetes kora vaskori telepen nem használtak ciszternákat – ezeken a helyeken (pl. Tel Masos, Giló) nyilván alternatív technológiák segítségével oldották meg a víz biztosítását. Ugyanő azt jelzi, hogy a teraszosítás ekkor még nem öltött jelentős méreteket. Egyértelmű, hogy ezek a technológiák egyenként és önmagukban nem adnak magyarázatot a vidék benépesítésére. Hopkins: Life on the Land. The Subsistence Struggles of Early Israel. BA 50/3, 1987:183. Finkelstein: Ethnicity and the Origin of the Iron I Settlers in the Highlands of Canaan: Can the Real Israel Stand Up? BA 59/4, 1996:201-202.
20. Látványos kísérletek történtek az emberek egy-egy napjának rekonstrukciójára. (Ld. King, P.J. – Stager, L.E.: *Life in Biblical Israel*. 2001:12-20). Természetesen egy ilyen próbálkozás nem nélkülözheti az írói képzelőerőt sem.
21. A Kr.e. 6. században tűnnek el, nem kis fejtörést okozva ezzel: ha a vaskori parasztok számára ideális otthont jelentettek ezek a házak, miért nem feleltek meg perzsa kori és későbbi utódaiknak? Faust – Bunimovitz: The Four Room House. Embodying Iron Age Israelite Society. NEA 66/1-2, 2003:25.
22. A városi házak 40-80 m² alapterületűek (csak a földszint), a vidékiek 120-130 m²-t is lefednek. További különbség, hogy a vidéki házaknál a földszinten az oldalsó szobákat gyakran további helyiségekre osztják. Faust – Bunimovitz: The Four Room House. Embodying Iron Age Israelite Society. NEA 66/1-2, 2003:26.
23. Fritz, V.: *The City in Ancient Israel*. 1995: 69. Fritz kiemeli az ilyen elrendezés és a beduin sáttortáborok alaprajza közti hasonlóságot, szerinte a központi tér a jószágartás miatt előnyös.
24. Renfrew – Bahn: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. 1999:168. Meyers, Carol: Kinship and Kingship. (in OHBW) 1998:224.
25. Az integrált termelésnek számos előnye van. Egyes gyümölcsök (pl. füge) nem igényeltek különösebb gondozást, más részről pedig a juhok és kecskék legeltetését nagyobbacska gyerekek is végezhették, így ez a foglalatosság nem vont el értékes munkaerőt a nagyobb szakértelmet ill. fizikai erőt igénylő munkától (pl. egy-egy támfal megerősítése, stb). Hopkins 1987:188.
26. A korai államok iránt érdeklődők számára alapvetők Claessen és Skalnik művei. Claessen, H.J.M. – Skalnik, P.: *The Early State*, 1978, valamint: *The Study of the State*, 1981.
27. Pl. Dávid fiai, akik papok voltak (2Sám 8:18), vagy Salamon áldozata (1Kir 3). A David fiait papként meghatározó szakasz különösen nehezen magyarázható. Jelentheti, hogy még nem szilárdult meg az örökletes papság, ill. a lévita mivel másodlagosságát is. Érthető módon a Krónikás hagyományban ők már csak vezető tisztviselők, „a legelsők voltak a király mellett” (1Krón 18:17, Úf.). Birch, Bruce C.: The First and Second Books of Samuel. NIB vol. 2., 1998:1268.
28. A felirat fordítással együtt: Hodossy-Takács Előd: *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*. 2008:123-129.
29. Ackroyd: *The First Book of Samuel*. 1971:71-72.
30. Faust az állam fejlődésében jelentős tényezőnek tekinti a külső (filiszteus) fenyegetést (Faust: Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State. NEA 66/4, 2003:156.). megjegyzendő, hogy ez a tanulmány több pontja miatt is jelentős vitát gerjesztett; először Finkelstein írt cáfoló cikket ([De]formation of the Israelite State, NEA 68/4, 2005:202-208), majd a NEA hasábjain fórumot biztosítottak a szerkesztők a vita lezárásához (A. Faust, N.A. Silberman, L.L. Grabbe, A. Joffe, és Z. Herzog hozzászólásával. NEA 70/1, 2007:4-25.)
31. A szakrális közösség elvének vallói szerint ez a feltétel adott lenne. Ld. Smend, R.: *Yahweh, War and Tribal Confederation* (1970). Von Rad hangsúlyozza, hogy a királyság intézményének megléte nélkül bizonyos képzetek nem alakulhattak ki. Ő példának a király, mint egyszemélyi vezető ideáját tekinti – épp ez alapon állítja, hogy „a bírálóról rajzolt kép tehát késői irodalmi alkotás.” (Rad, G. von: *Az Ószövetség teológiája*. I. 2000:264.) Véleményem szerint ugyanezt mondhatjuk el a teljes körű összefogásról és egység tudatról is.
32. Fritz hangsúlyozza, hogy az urbanizációs folyamat mögött nem társadalmi fejlődés (social development), hanem politikai változás (political change) áll. Fritz: *The City in Ancient Israel*. 1995:14.
33. Kőszeghy Miklós: *Dávid*. 2001:65-83.